

HET BIERVERBRUIK EN DE SOCIAAL-ECONOMISCHE TOESTAND IN HET BRUGSE VRIJE IN DE ZESTIENDE EEUW

R. VAN UYTVEN^o

Het uiteindelijke doel van alle economisch handelen is - economen, en veel economisch historici met hen, verliezen het al te licht uit het oog - gericht op het voldoen van de menselijke behoeften en dus in laatste instantie op consumptie. De studie van het verbruik kan in elk geval de economische geschiedenis opnieuw een meer menselijk gelaat schenken en de brug slaan naar een geschiedenis van de sociale groepen en klassen waaruit de samenleving is opgebouwd. Op gebied van de geschiedenis van de consumptie is de Belgische historiografie beslist niet ver gevorderd. Ze beperkte zich hoofdzakelijk tot het drankverbruik en tot consumptiecijfers voor de achttiende en negentiende eeuw¹.

^o R. van Uytven, gewoon hoogleraar Univ. Antwerpen (UFSIA) - deeltijds K.U. Leuven, Naamsesteenweg 186, 3001 Leuven.

1. Voor een eerste introductie : W. MINCHINTON, Patterns and Structures of Demand 1500-1750, C.M. CIPOLLA (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, 2, Glasgow 1974, 83-176; I. BITSCH e.a. (ed.), *Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit*, Sigmaringen 1987. Voor België o.m. : C. VANDENBROEKE, Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14e-19e eeuw), *Album aangeboden aan C. Verlinden*, Gent 1975, 369-411; ID., *Agriculture et Alimentation*, Gent-Leuven 1975; ID., Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19de eeuw, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4 (1973), 109-169; C. LIS-H. SOLY, Food Consumption in Brabant between 1807 and 1859 : A Contribution to the Standard of Living Debate, *The Economic History Review*, 2e r., 30 (1977), 460-486; P. SCHOLLIERS, Sociale ongelijkheid en voedselconsumptie sedert 1850, A. DE KNECHT-VAN EEKELLEN (ed.), *Voeding in onze samenleving in cultuur-historisch perspectief*, Alphen a.d. Rijn 1987, 68-92; R. VAN UYTVEN, Het verbruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de 16e eeuw, *De Brabantse Folklore*, 167 (1965), 299-337; R. VAN UYTVEN-B. BLONDÉ, Wijnverbruik te Antwerpen en 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw, *Libri Amicorum Dr. J. Scheerder*, Leuven 1987, 107-126; ID., Consumptie en conjunctuur : Het graanverbruik van 's-Hertogenbosch 1569/70-1592/93, *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova L. Pirenne*, 's-Hertogenbosch 1988, 119-128; R. VAN UYTVEN, Specerijen en Kruiden in de Zuidnederlandse Steden, *Specerijelijk. De Specerijenroutes*, Brussel 1992, 75-89; P. SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan Tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Brussel 1993.

Het bronnenbestand is nochtans rijkelijk aanwezig.

Bij wijze van voorbeeld spreken wij in deze bijdrage de mooie reeks rekeningen over de opbrengst van het gruitrecht in het Brugse Vrije aan. Zij bieden voor de periode van 1 januari 1542 (n.s.) tot 30 september 1590 vrij gedetailleerde cijfers over het bierverbruik in het Brugse Vrije en de daarin gelegen steden, Brugge inclusief². Het Brugse Vrije, een politiek, administratief en fiscaal onderdeel van het graafschap Vlaanderen, groepeerde het platteland en de steden rond de stad Brugge en besloeg een oppervlakte van ongeveer 1700 km² begrepen tussen de Westerschelde, de Noordzee, de IJzer en een denkbeeldige lijn Diksmuide - Roeselare - IJzendijke. Het Transport van Vlaanderen dat in 1517 werd afgekondigd om de belastingen over het land te verdelen, belastte het Vrije met 10,1 procent van de totale belasting. Het sloeg zo naast de grote steden Brugge (14,4 pct.), Gent (14,1 pct.) en Ieper (7 pct.) helemaal geen slecht figuur. Geen andere plattelandsomschrijving in het graafschap kwam het Vrije in deze rangorde nabij. Binnen het Vrije vond men, naast Brugge, tal van andere steden. In feite lag de meerderheid van de in het Transport afzonderlijk aangeslagen Vlaamse steden in het Vrije. Steden en dorpen van het Vrije samen stonden in voor meer dan 53 procent van de totale belastbare welstand in Vlaanderen (Tabel I).

TABEL I : AANDEEL IN HET TRANSPORT VAN 1517 (in procent)

Vrije	10,1	Gistel	3	Oostburg	1
		Aardenburg	2,25	Hoeke	0,5
		Oudenburg	2	Mude	0,25
Brugge	14,4	Damme	2	Monikerede	0,16
Sluis	8				
Oostende	6				53,16
Blankenberge	3,5				

Bron : C. LAURENT (ed.), *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas, Deuxième série : 1506-1700*, I, Brussel 1893, 594-596 en 621-628.

2. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, nos. 23119-23168. Alle rekeningen lopen van 1 januari tot 31 december, uitgezonderd de laatste. Van 1590 ontbreken de drie laatste maanden. Wij hebben ze in onze tabellen geëxtrapoleerd rekening houdend met de seizoenfluctuaties in de voorafgaande jaren. Gezien het gebruik van de Paasstijl in Vlaanderen moet het jaartal waarmee de rekeningen op 1 januari openen met een eenheid worden verhoogd. Vanaf 1 januari 1576 (rekening n° 23154) is de Nieuwjaarsstijl toegepast.

Volgens een recente raming woonden er omstreeks 1520 zowat 110.000 zielen, waarvan ongeveer 60.000 op het platteland³.

Het gruitrecht

In tegenstelling met wat weleens werd beweerd⁴, was de gruit geen mout, d.w.z. als brouwgoed toebeïde graan, maar een plantaardige substantie, waarvoor de gage, een heide- en moerasplant (*Myrica Gale L.*), het hoofdbestanddeel leverde. De gruit werd geacht aan het bier meer smaak en een langere houdbaarheid te schenken. Allicht meende men ook, ten onrechte, dat de gruit de gisting stimuleerde. Als een produkt van de woeste gronden, was de gage een monopolie van de vorst, zij het dat hij de levering ervan, als zo vele andere overheidsrechten, vaak aan leenmannen en dienaars heeft vervreemd⁵. Wanneer het superieure hobbier in de loop van de veertiende eeuw het gruitbier verdrong, bleef het gruitrecht als een gewone bierbelasting voortbestaan. Zo zetten in 1380 de Vlaamse graaf, zijn leenman Jan van Aa, heer van Gruuthuse, en de stad Brugge het gruitrecht om in een louter fiscale heffing van twee groot per ton bier, waarvan één voor de graaf en één voor de heer van Gruuthuse, en dit op alle bieren in het Brugse Vrije, uitgenomen bier van Bremen en Engelse ale⁶.

Al in 1200 zou, volgens C. Custis, een achttiende-eeuwse Brugse schepen en historieschrijver, de graaf het gruitrecht aan de heer van

3. J. MERTENS, De bevolking van het Brugse Vrije rond 1520, *Demografische evoluties en gedragspatronen van de 9de tot de 20ste eeuw in de Nederlanden* (Studia Historica Gandensia, 200), Gent 1977, 145-166. Over het Vrije zie ook A. SANDERUS, *Verheerlijkt Vlaendre*, Leiden 1735.

4. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume du Bourg de Bruges*, II, Brussel 1883, 228-229; M. MARTENS (ed.), *Le censier ducal pour une partie de la circonscription de Louvain en 1366*, Brussel 1962, 15 en 129; Th. LUYKX, *Johanna van Constantinopel. Gravin van Vlaenderen en Hene-gouwen*, Antwerpen 1946, 176 n. 6.

5. G. DOORMAN, *De middeleeuwse brouwerij en de gruit*, 's-Gravenhage 1955; C. VAN DE KIEFT, Monopole de vente du 'gruit' (produit végétal employé dans la fabrication de la bière) et droit de ban, *Acta Historiae Neerlandicae*, 1 (1966), 67-81.

6. R. VAN UYTVEN, Haarlemmer hop, Goudse kuit en Leuvense peterman, *Arca Lovaniensis*, 4 (1975), 334-340; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. I. Inventaire des chartes. Première Série*, II, Brugge 1873, 353-355.

Gruuthuse, stadskapitein, in leen hebben gegeven⁷. Dit lijkt niettemin in tegenspraak met de resultaten van een grondig onderzoek dat in 1226 (n.s.) werd ingesteld naar aanleiding van een geschil tussen Geldolf, de gruitier van Brugge, en de stad Aardenburg. Vele getuigen verklaarden bij die gelegenheid dat onder de regering van Boudewijn VIII (1191-1194) een zekere ridder Boudewijn van Lede het hele gruitrecht in het Brugse Vrije in leen had gekregen. Van hem zou het dan overgegaan zijn naar Geldolf, de gruitier van Brugge⁸. In 1298 bleek een gelijknamige Geldolf van Brugge, heer van Gruuthuse, in het bezit ervan⁹.

Het gruitrecht van Gruuthuse en de Vlaamse graaf was in het Vrije niettemin niet volledig. In de hoofding van de hier benutte rekeningen zelf wordt de heerlijkheid Maldegem uitdrukkelijk van de heffing ervan uitgezonderd. Volgens een leenbeschrijving van 1642 oefende de plaatselijke heer er het gruitrecht uit. De heerlijkheid strekte zich waarschijnlijk uit over Maldegem, Adegem en Sint-Laureins (ar. Eeklo)¹⁰. In 1576 beweerden bovendien ingezetenen van Kaprijke, Male, Vyve (gem. Sint-Kruis), Tillegem (dorpen Loppem en Sint-Michiels), Guysen (verspreid domein in Houtave, Jabbeke, Koekelare, Middelkerke, Roksem, Stalhille en Zande), Sijsele (in Assebroek, Oedelem, Sijsele, Sint-Baafs, Sint-Salvators, Sint-Kruis-Brugge), Middelburg en Ursel dat zij noch aan Gruuthuse noch aan de graaf gruitrecht betaalden. De heren van Sijsele en van Tillegem bleken inderdaad in latere eeuwen in hun domein het gruitrecht te genieten¹¹. Vele van de hier vermelde uitgezonderde heerlijkheden behoorden onder de administratieve omschrijving 'appendanten', d.w.z.

7. C. CUSTIS, *Jaerboeken der Stad Brugghe*, I, Brugge 1738, 205, geciteerd door L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume du Bourg de Bruges*, II, 231 n. 2. Cf. ook M.P.J. MARTENS, *De Biografie van Lodewijk van Gruuthuse*, M.P.J. MARTENS (ed.), *Lodewijk van Gruuthuse*, Brugge 1992, 13.

8. L.A. WARNKOENIG-A. GHELDOLF, *Histoire constitutionnelle et administrative de la ville de Bruges et du pays du Franc jusqu'à l'année 1305*, Brussel s.d., 415-416.

9. L.A. WARNKOENIG-A. GHELDOLF, *Histoire*, 299-301.

10. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes*, II, Brussel 1883, 233 en III, Brussel 1885, 61-83; C. LAURENT (ed.), *Recueil*, I, 624. Al in een gruitrekening van 1492 viel Maldegem, vermeld onder de ambachten Houtse en Sijsele, toch niet onder het gewone gruitrecht (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, n° 23117).

11. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes*, II, 232-233.

plattelandsheerlijkheden onderworpen aan de rechtspraak van het Vrije, en werden in onze rekeningen niet verder vernoemd.

Ook Damme, ofschoon wel als afzonderlijke post in de rekeningen opgetekend, brengt de ontvanger geen gruitgeld op, omdat het er volgens de rekening verpacht wordt samen met een belasting van twee stuiver op elke ton wijn van Saint-Jean-d'Angély (Frankrijk, ar. Saintes, dep. Charente-Inférieure) die men in het stadje verkoopt. Dit was trouwens al zo in 1417¹².

In de onmiddellijke omgeving van Brugge, de zogenaamde 'omloop', woonden twee religieuze gemeenschappen : het klooster van de Jacobinessen en dit van de nonnen van Sint-Trudo. De Sint-Trudoabdij te Odegem-Assebroek (nu gem. Brugge), toegetreden tot de Congregatie van Windesheim, en het klooster van de Jacobinessen of Dominicanessen van Engelendale, eveneens te Assebroek¹³, hadden zich op het gruitgeld 'geabonneerd'. Met andere woorden : zij betaalden een vast jaarlijks bedrag, de Jacobinessen vier stuiver per jaar en de Sint-Trudoabdij vijftien stuiver, maar al de eerste gruitrekening van 1542 signaleerde dat beide instellingen weigerden te betalen en hun immunitet inriepen. Omstreeks 1537 telde de gemeenschap van religieuzen en lekezusters van Sint-Trudo 71 en in 1573 zelfs tachtig personen. Aan een tarief van één Vlaamse groot per vat veronderstelde hun belastingsforfait een verbruik van 180 vaten per jaar. Dit zou een hoofdelijk verbruik van ongeveer 333 l per jaar veronderstellen¹⁴. De Dominicanessen betaalden voor 48 vaten.

Het proces voor de Raad van Vlaanderen dat uit hun weigering voortvloeide eindigde op 27 april 1573 in hun nadeel¹⁵; toch heeft de rentmeester van de gruitrechten nooit betalingen vanwege de beide kloosters kunnen boeken, daar de twee in 1578, omwille van de

12. M. MOLLAT (ed.), *Comptes Généraux de l'Etat Bourguignon entre 1416 et 1420*, IIIième Partie, I, Paris 1969, 75.

13. K. VAN WONTERGHEM, *Abbaye de Saint-Trond, Monasticon belge*, III, 3, Luik 1974, 1027-1065; M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas van België : Brugge*, Brussel 1991, 183 en 202-204.

14. Een ton = 60 stopen (C. VERLINDEN-J. BOLSEE (ed.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série : 1506-1700*, VII, Brussel 1957, 357); één stoop = 2,187 l (P. VANDEWALLE, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Gent 1984, 50).

15. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *op. cit.*, I, Brussel 1883, 404.

heersende onveiligheid, hun buitenstedelijke vestigingsplaatsen opgaven en binnen Brugge vluchtten.

De gruitgeldrekeningen

Zelfs zo binnen het Vrije een aantal groepen en gebieden ontsnappen aan de betaling van het gruitrecht aan de Vlaamse graaf, is dit nauwelijks een nadeel voor de representativiteit van de gruitrekeningen. De lijst van de belastbare gemeenschappen is immers aan geen wijzigingen onderhevig geweest tussen 1542 en 1590; anders hadden de rekeningen daarvan wel melding gemaakt. Natuurlijk moet men bij het gruitgeld, zoals bij elke fiscale heffing, rekening houden met fraude. Toch moet men die mogelijkheid niet te zwaar inschatten, daar de betrokkenen sinds de middeleeuwen ruimschoots de tijd hadden gehad om een steeds verfijnder en efficiënter systeem van inning en controle uit te bouwen. De invoer van vreemd bier in Vlaanderen en de export en doorvoer van bier uit de steden naar het platteland waren trouwens vrij makkelijk te controleren door de talrijke instanties die er belang bij hadden. Naast de graaf en de heer van Gruuthuse waren voor de stedelijke belastingen ook de stadsmagistraten en de pachters van de stedelijke bierbelastingen en in latere jaren de inners van de algemene drankenposten in een efficiënt toezicht op het brouwen en het bierverbruik geïnteresseerd. Het was zelfs gebruikelijk dat de vorstelijke rentmeester in zijn uitgaven elk jaar een geldelijke tegemoetkoming voor de klerken van de bieraccijnzen van Brugge en Sluis boekte als vergoeding voor hun medewerking. Geregeld komen in de rekeningen de geïnde boetes ten laste van brouwers of verbruikers die bij bedrog betrapt worden, voor.

Ook de praktijk van de 'abonnementen' op het gruitrecht is voor de onderzoeker nadelig. Het vergelijkt dat belastingbetalers met de rentmeester sloten waardoor zij tegen betaling van een bepaald bedrag van verdere gruitrechtbetalingen tijdens een beperkte periode vrij waren, betekende normaal een gunstige regeling voor de betrokken brouwer of verbruiker (en dus een onderschatting van het verbruik). De inners van het gruitgeld gingen daarop niettemin gewillig in, omdat het systeem hun moeite, tijd en kosten bespaarde, zeker waar het over soms kleine sommen in ver afgelegen gehuchten ging. Vermits de trimestriële opbrengsten, zelfs in de minder belangrijke omschrijvingen, haast voortdurend variëren en uiterst zelden in afgeronde

sommen uitgedrukt zijn, moet de praktijk van het abonneren niet al te sterk verspreid geweest zijn. Wel is het niet uit te sluiten dat in perioden van onveiligheid en in onbeduidende geïsoleerde omschrijvingen de neiging tot het verlenen van abonnementen toeneemt en de fraudekansen stijgen. Niettemin, in kleine dorpen had een brouwerij weinig levenskansen en werd het bier veelal uit de steden aangevoerd waardoor het toezicht werd vergemakkelijkt.

De boetes die de fraudeurs van het gruitrecht moesten betalen gaven enig zicht op de structuur van de bierbevoorrading in het Vrije. Er blijken, opmerkelijk genoeg, in heel wat dorpen en parochies brouwerijen te werken, o.m. te Koekelare, Loppem (gem. Zedelgem), Lissewege, Sint-Andries (gem. Brugge), Heist (gem. Knokke-Heist), Oostkerke (gem. Damme), Jabbeke en Zevokote (gem. Gistel). Enkele leverden zelfs bier uit buiten het eigen dorp. Zo zond een brouwerij te Vlissegem (gem. De Haan) bier naar Klemskerke (gem. De Haan), een te Varsenare (gem. Jabbeke) naar Sint-Andries (gem. Brugge) en Houtave (gem. Zuienkerke) en een te Oostkerke (gem. Damme) naar Dudzele (gem. Brugge) en Vlissegem (gem. De Haan). De export van bier uit de kuststeden was vrij beperkt : van Oostende naar Zandvoorde (gem. Oostende), van Blankenberge naar Uitkerke (gem. Blankenberge), Bredene en andere dorpen in het nabije Woutermansambacht. De uitvoer uit Brugge had meer allure en bereikte in het noorden Lissewege en Zuienkerke en in het zuiden Loppem (gem. Zedelgem); in het westen reikte hij tot Straten (gem. Varsenare), Varsenare, Snaaskerke (gem. Gistel), Zevokote (gem. Gistel) en Aartrijke (gem. Zedelgem). Misschien is het te wijten aan de gebrekkigheid van onze informatiebronnen, maar het ontbreken van elke Brugse bierexport in oostelijke richting valt op. Mogelijk houdt dit verband met het bestaan aldaar van verschillende heerlijkheden die aan het vorstelijke gruitrecht ontsnappen : Kaprijke, Male, Vijve (gem. Sint-Kruis), Sijsele en Maldegem-Adegem-St.-Laureins, Middelburg en Ursel. De bierexport van Oudenburg en van Diksmuide was, tenminste in het Vrije, onbeduidend.

Een andere zwakte die voor de onderzoeker aan de gruitgeldrekeningen kleeft, is de vrijstelling van Bremens bier en Engelse ale. Nu is het welbekend dat de Vlaamse kuststeden moeilijkheden ondervonden bij het brouwen omdat het grondwater, wegens de nabijheid van de zee, vaak te brak was. Zij ondervonden dit door aanvoer van bier uit Duitsland, Engeland en Holland en door een relatief hoog wijnverbruik. Het succes van het Hollandse kuitbier heeft echter in de

vijftiende eeuw de andere bieren uit de markt gedrongen. In 1492-1493 vertegenwoordigde het vreemde bier, waarschijnlijk vooral Hollands bier, slechts 1808 ton op een totale Brugse consumptie van 44.009 ton¹⁶.

Een ontwerp van een verordening van Maximiliaan van Oostenrijk van 6 mei 1495 maakte gewag van een daling van het vreemd bierverbruik in Vlaanderen tot één vierde van zijn vroeger niveau, wegens het succes van de inheemse nieuwe dubbele en andere sterke bieren en de verhoogde stedelijke accijnzen op vreemd bier¹⁷. In het midden van de zestiende eeuw was de bierinvoer verder teruggelopen. Onder de 34572 1/2 ton bier die Brugge in de laatste helft van 1550 verbruikte, waren nog slechts 31 1/2 vaten Oostzeebier en 2 1/2 vaten Engels bier¹⁸. Overal in Vlaanderen was hetzelfde merkbaar en bovendien was het aandeel van de Duitse en Engelse bieren daarin erg gering geworden (Tabel II)

TABEL II DE INVOER VAN VREEMD BIER VIA NIEUWPOORT
(in ton)

jaar	Hollands bier	Ander vreemd bier
1 febr. 1485-24 dec. 1485	10732 (*)	57 1/2 (*)
16 aug. 1536-30 sept. 1538	28275 (*)	1638 1/3 (*)
1 okt. 1542-30 sept. 1543	23692	2808
8 mrt. 1544-7 mrt. 1545	22778	1293
8 mrt. 1545-7 mrt. 1546	21816	801

(*) jaargemiddelde

Bron : Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, n°s 23190, 23193-23195.

Te Gent viel de aanvoer van vreemde bieren terug van ca. 20.000 ton in de jaren twintig van de zestiende eeuw, tot ca. 15.000 ton in de jaren dertig, ca. 5.000 ton in de jaren zestig en een onbeduidende hoeveelheid nadien. Het vreemde bier kwam haast uitsluitend uit

16. R. VAN UYTVEN, Haarlemmer hop, 335-342: ID., De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw, *Drinken in het Verleden*, Leuven 1973, 32.

17. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, Cartons, n° 150/4.

18. *Ibidem*, n° 224.

Gouda¹⁹. Het ontbreken van het Bremense en Engelse bier in de vorstelijke gruitrekeningen kan bijgevolg in de hier beschouwde decennia geen beduidende onderschatting van het bierverbruik in het Vrije met zich brengen. Allicht wordt de onderschatting in de loop van de eeuw nog geringer omdat men geleidelijk naar de wel aan het gruitrecht onderworpen Hollandse en vooral inheemse bieren overstapte.

Bieromzet en seizoenfluctuaties

Alvorens in te gaan op de evolutie van het bierverbruik in de zestiende eeuw, is het misschien niet oninteressant even aandacht te besteden aan de seizoenfluctuatie in de bieromzet. In de stad Brugge is de omzet in de maanden april-juni duidelijk hoger dan het gemiddelde, terwijl de maanden juli-september daar nog net boven uitkomen. Het laatste trimester, oktober-december, is over de hele lijn de periode met de geringste omzet. In de overige fiscale omschrijvingen is de spreiding niet zo eenduidig, mogelijk omdat het hier kleinere hoeveelheden betreft en dus één toevallige wat latere of wat vroegere bierlevering het beeld kan vertroebelen. Toch is ook daar vrij duidelijk dat de maanden april-september logischerwijs de maanden met de grootste bieromzet zijn en dat de frissere maanden er in de regel bij achterblijven (Tabel III).

Het op het eerste gezicht normale fenomeen, een verhoogde bieromzet in de warmere maanden, strookt niettemin niet met elders vastgestelde fluctuaties, die eerder het oude brouwersgezegde 'En été brasse qui peut; en hiver brasse qui veut' bevestigen. Grote zomerhitte leidde inderdaad gemakkelijk tot verzuring van het brouwsel en bemoeilijkte het mouten. Daarenboven was het graan in de maanden net vóór de oogst eerder schaars²⁰. Fiscale gegevens over Oostende

19. P. DE COMMER, De brouwindustrie te Gent (1505-1622), *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. 37 (1983), 129-135 en 148-151; R. VAN UYTVEN, Haarlemmer hop, 342.

20. R. VAN UYTVEN, De Leuvense bierindustrie in de XVIIIde eeuw, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 16 (1961), 220-222; zie ook : A. LENS, De geschiedenis van het Brouwersambacht te Lier, *'t Land van Rijen*, 3 (1953), 184; J. VANDER VELPEN, *Geschiedenis van Hoegaarden*, Leuven 1959, 114; R. VAN UYTVEN, Leeuw aan Bacchus' voeten : drinken te Zoutleeuw van de Middeleeuwen tot de 18de eeuw, *Door de eeuwen heen geschonken : De Geschiedenis van de drank te Zoutleeuw*, Zoutleeuw 1991, 24-26.

TABEL III BIEROMZET PER SEIZOEN (in procenten)
(trimester met de hoogste omzet onderlijnd)

	1542	1543	1544	1562	1563	1564
Brugge						
J - M	24.6	23.4	23.6	23.1	23.1	23.9
A - J	<u>27.6</u>	<u>30.1</u>	<u>28.5</u>	<u>30</u>	<u>28.3</u>	<u>28.5</u>
J - S	25.2	25.1	26.3	25.5	26.2	26.1
O - D	22.6	21.4	21.6	21.4	22.4	21.4
Oostende						
J - M	24.5	23.4	<u>32.6</u>	24.7	25.3	22.3
A - J	<u>27.4</u>	26.1	23	25.1	23.8	25.6
J - S	21.2	24.1	16	<u>27.1</u>	<u>26.4</u>	<u>27.4</u>
O - D	26.9	<u>26.4</u>	28.4	23.1	24.5	24.7
Blankenberge						
J - M	21.4	21.9	24.2	<u>28.1</u>	22.3	22.8
A - J	26.1	<u>29.9</u>	<u>27.3</u>	25.4	22.5	24.8
J - S	<u>28</u>	26.4	27.2	26.3	<u>28.8</u>	<u>28.2</u>
O - D	24.5	21.8	21.3	20.2	26.4	24.2
Appendanten						
J - M	23.6	22.8	25.6	24.1	23.5	21.9
A - J	<u>26.3</u>	<u>29.4</u>	<u>27.6</u>	25.8	26.5	27.8
J - S	26.2	26.1	26.6	<u>28.2</u>	<u>28</u>	<u>28</u>
O - D	23.9	21.7	20.2	21.9	22	22.3
Vincx ambacht*						
J - M	21.7	19	20.3	22.4	24.3	20.3
A - J	25.3	28.2	29.8	27.1	<u>29.9</u>	25.4
J - S	<u>33</u>	<u>34.5</u>	<u>32.1</u>	<u>28.4</u>	22.7	<u>37.1</u>
O - D	20	18.3	17.8	22.1	23.1	17.2

* grote watering van Blankenberge

uit dezelfde jaren veertig suggereren dat december en januari daar de brouwmaanden bij uitstek waren. Een ander hoogtepunt lag soms in de zomer, vermoedelijk om in een dringende vraag te voorzien. De afwijkingen tussen de seizoenfluctuaties te Oostende zoals tabellen III en IV ze laten uitschijnen, dienen allicht te worden teruggevoerd op de verschillende wijzen waarop het gruitrecht en de stadsaccijns werden geïnd. Waarschijnlijk inde men het gruitrecht

bij de levering aan de klant en de bieraccijns bij de aanvang van het brouwproces.

TABEL IV BIERACCIJNZEN TE OOSTENDE (in lb. par afgerond)

maanden	1541	1542	1543	1544	1545
J	<u>803</u>	622	<u>670</u>	<u>540</u>	<u>605</u>
F	638	563	415	515	454
M	523	616	497	467	390 *
A	505	357 *	509	464	394 *
M	412	463	395	369 *	581
J	627	<u>672</u>	<u>588</u>	502	532
J	353 *	427	346 *	375 *	514
A	428	466	471	400	<u>645</u>
S	492	370 *	398	425	549
O	327 *	382	383 *	405	414
N	479	597	539	515	474
D	<u>654</u>	<u>643</u>	503	<u>653</u>	441

Bron : Brussel, Algemeen Rijksarchief, Tekenkamers, n°s 37363-37368.

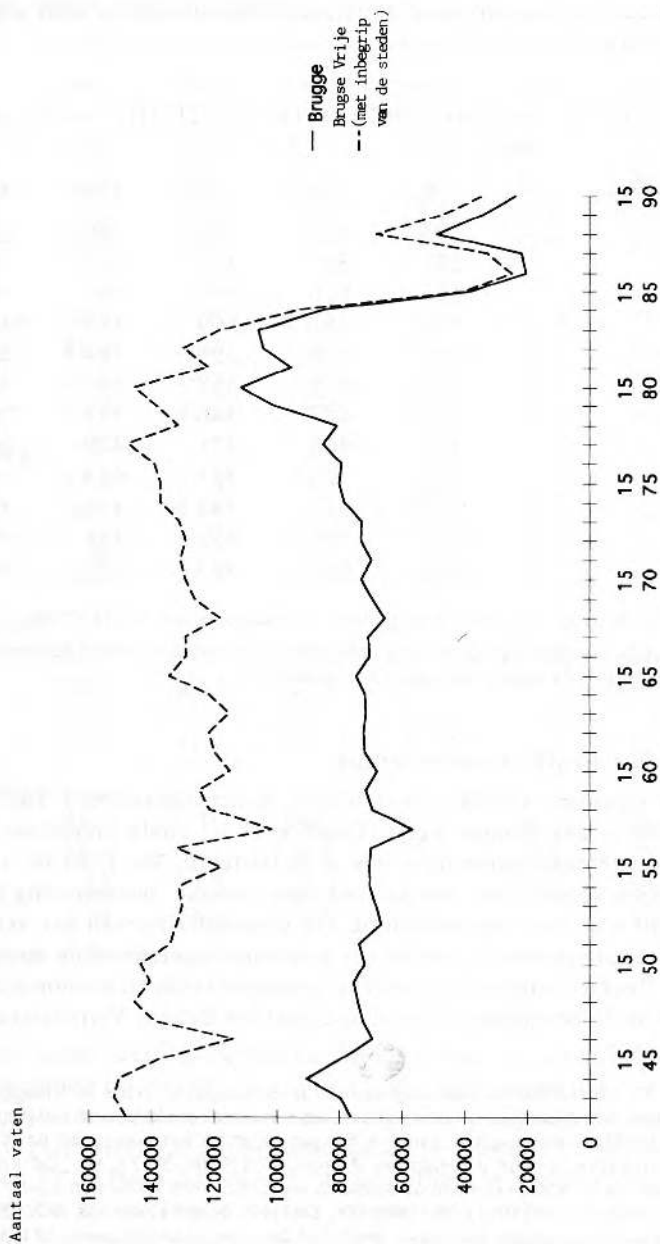
De twee maanden met de hoogste opbrengst van de bieraccijns zijn telkens onderlijnd, de twee met de laagste opbrengst zijn gemerkt *.

Bierverbruik en conjunctuur

De algemene indruk van stabiliteit in het bierverbruik van 1542 tot 1580 in het Brugse Vrije (Grafiek 1) is, zoals hierboven al werd gesuggereerd, misschien iets te geflatteerd. Na 1580 en vooral na 1583 tekende zich, hoe dan ook, een enorme ineenstorting af, die in 1590 nog niet was verbeterd. De vermindering van het verbruik in de laatste decennia van de eeuw is vanzelfsprekend de neerslag van de algemene militaire, politieke, demografische en economische crisis die de Nederlanden en meer speciaal het Brugse Vrije teisterde²¹. In

21. C. VERLINDEN, Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Philips II?, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 4 (1949), 16-26; K. MADDENS, Het uitzicht van het Brugse Vrije op het einde van de XVIe eeuw, *Handelingen Société d'Emulation Brugge*, 97 (1960), 31-73; ID., De crisis op het einde van de XVIe eeuw in de Kasselrij Ieper, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 39 (1961), 365-390; ID., De crisis op het einde van de XVIe eeuw in de Kasselrij Kortrijk, *Verlagen en Mededelingen van de Leiegouw*, 1 (1959), 75-93.

Grafiek 1

feite vertoonde het bierverbruik in de jaren 1542-1560 een dalende tendens, die in de jaren 1560-1580 bijna weer werd goedge maakt. Het jaar 1543 was voor de hele periode 1542-1590 het absolute hoogtepunt in de bieromzet in het Vrije van Brugge en men mag geredelijk aannemen dat het ook ver uitstak boven het peil van de late vijftiende eeuw, die immers zwaar door oorlog, sterfte en economische ontreddering werd beproefd²². De twee kortstondige maar opvallende inzinkingen in de consumptiecurve, respectievelijk in 1546 en 1557, zijn de rechtstreekse gevolgen van uitzonderlijke graanduurten. De mislukte oogst van 1545 joeg de graanprijzen enorm de hoogte in (97 à 100 groot per hoet tarwe te Brugge in 1540-1543, maar 179 groot in 1545/1546). Het duurtejaar 1557 was nog uitzonderlijker. Te Brugge steeg de tarweprijs tot de fabelachtige hoogte van 336 groot per hoet rond Hemelvaart. Het was een haast algemene regel dat graanduurten de brouwindustrie gevoelig verstoorden²³.

Het verloop van de opbrengst van het gruitgeld bakent in de zestiende eeuw vier conjunctuurperiodes af : 1. een periode van groei, ergens tot omstreeks 1540 of daarvoor (die wij in feite alleen maar kunnen vermoeden!); 2. een periode van achteruitgang van 1543 tot 1560; 3. een herstelfase van 1560 tot 1580; 4. een diepe crisis na 1580.

Een dergelijke evolutie vertoont een merkwaardige analogie, zij het met enige vertraging, met de ontwikkeling van de reële pachtprijs van de landbouwgrond in Vlaanderen, zoals E. van Cauwenberghe die beschreef²⁴ : 1. een periode van pachtstijgingen tot de jaren dertig van de zestiende eeuw; 2. een periode van inzinking van ca. 1530 tot ca. 1550; 3. een tijd van herstel van de jaren vijftig tot kort vóór 1580; 4. de crisisperiode nadien.

22. R. VAN UYTVEN, Politiek en economie : de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 53 (1975), 1097-1149; ID., What is new socially and economically in the sixteenth-century Netherlands, *Acta Historiae Neerlandicae*, 7 (1974), 18-53.

23. A. VERHULST, Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge, C. VERLINDEN e.a. (ed.), *Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant*, II. A, Brugge 1965, 37; R. VAN UYTVEN, De Leuvense bierindustrie in de XVIIIde eeuw, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 16 (1961), 205-207. In 1556/'57 lagen bij voorbeeld te Oudenberg alle brouwerijen stil (D. VAN DE CASTEELE, *Histoire d'Oudenbourg*, I, Brugge 1873, 286).

24. E. VAN CAUWENBERGHE, De economische ontwikkeling in de Nederlanden vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw tot omstreeks 1576, *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent 1976, 174 en 179.

Geografische spreiding van de bierconsumptie

Het hierdoor gesuggereerde verband tussen bierconsumptie in het Vrije en de agrarische conjunctuur is nochtans niet evident. De facto bedroeg het aandeel van het platteland in het bierverbruik in het Brugse Vrije in het midden van de eeuw één derde van het totaal en dit aandeel ging nog achteruit in de jaren zeventig en tachtig (Tabel V).

TABEL V PROCENTUEEL AANDEEL VAN BRUGGE, DE KLEINE STEDEN EN HET PLATTELAND IN HET BIERVERBRUIK IN HET VRIJE

	Brugge	Kleine Steden *	Platteland **
1542/'43	52	6,3	38,5
1545/'46	59,3	6,9	31,5
1550/'51	52,4	7,6	34,4
1555/'56	56,1	6,5	34,7
1560/'61	59,4	5,5	31,4
1565/'66	54,9	8	32,3
1570/'71	54,8	8,5	30,3
1575/'76	57,5	5,7	27
1580/'81	77,3	6,1	15,9

* Oostende, Blankenberge, Oudenburg, Aardenburg, Sluis. N.B. Damme ontbreekt.

** met inbegrip van dwergsteden als Oostburg, Gistel, Mude, Hoeke, Monikerede.

Bovendien nam het verbruik op het platteland ook in absolute cijfers af sinds het begin van de jaren veertig (Tabel VI). Al vóór het uitbreken van de Beeldenstorm (1566) was het verbruiksniveau er met een kwart gedaald. Mogelijk speelde hierbij ook de nieuwe verbruiksbelasting op bier en wijn die in het Brugse Vrije in 1558 voor tien jaar was ingesteld een niet onbelangrijke rol : voor één ton (van 60 stopen) inlands bier van 20 tot 30 stuivers : 5 groot; op bier van tussen 30 en 40 stuiver 10 groot; voor inlands en vreemd bier van boven 40 stuiver 20 groot²⁵. Hoe dan ook, het tanende bierverbruik op het platteland stak fel af tegen de relatieve stabiliteit

25. C. TERLINDEN-J. BOLSEE (ed.), *Recueil des ordonnances des Pays Bas. Deuxième série : 1506-1700*, VII, Brussel 1957, 356-360.

van de globale consumptie en zeker tegenover de toename daarvan, hoe beperkt dan ook, in de jaren 1560-1580.

TABEL VI : DE EVOLUTIE VAN HET BIERVERBRUIK IN HET BRUGSE VRIJE
(driejaarlijkse gemiddelden) (1542/'44 100)

	Brugge	Kleine Steden	Platteland
1542/'44	100	100	100
1544/'46	97	95	78
1549/'51	90	122	86
1554/'56	85	86	84
1559/'61	86	75	70
1564/'66	88	104	75
1569/'71	86	121	74
1574/'76	96	86	68
1579/'80	125	91	42
1584/'86	58	(32)	2
1588/'90	[90]	[(176)]	[8]

() berekend op de kleine steden zonder Oostende, bezet door rebellen

[] met extrapolatie voor de maanden okt.-dec. 1590

De kleine steden waarover gegevens ter beschikking staan wegen in het geheel van het Vrije niet door. Zij vertegenwoordigen in de besproken periode niet eens tien procent van het totale verbruik (Tabel V). Over het algemeen schijnen zij hun verbruiksniveau beter te behouden dan het platteland; in de jaren zestig vertonen zij zelfs een opmerkelijk herstel, waardoor de consumptie in 1570 een hoogtepunt bereikt dat bijna twintig procent boven de vroege jaren veertig ligt. De kortstondige verbetering van de koopkracht van de lonen in de jaren zestig²⁶ zou allicht een gedeeltelijke verklaring kunnen bieden. Het contrast met het platteland is bijzonder uitgesproken in de jaren tachtig. Weliswaar is Aardenburg al in 1581 volledig verwoest, maar in de rest van het Vrije traden desolatie en oorlogsvernieling pas in het laatste kwart van 1582 en vooral in de jaren 1583-1586 op. Daarentegen herleefden stadjes als Oudenburg

26. E. SCHOLLIERS, *Le pouvoir d'achat*, 318, 320-322.

Grafiek 2 : STAAT VAN DESOLATIE IN HET BRUGSE VRIJE

	1581	1582	1583	1584	1585	1586	1587	1588	1589	1590
	1234	1234	1234	1234	1234	1234	1234	1234	1234	123
Aardenburg	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Woumen		X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Vladslo		X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Sluis			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Oostburg			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. IJzendijke			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Cadzand			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	X	XXXX	XXX
Oudenburg			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Her Woutermans			XXXX	XXXX	X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Kamerling			XXXX	XXXX	X	XXXX	XXXX	XX	XXXX	XXX
Blankenberge			XXX	X	XXXX	XXXX	X	XXXX	XXXX	XXX
Oostende			XX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Jabbeke			X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	X	XXXX	XXX
Amb. Gistel			X	XXX	XX	X	XX			X
Brugse ommeloop				X	X	X				
Appendenten				X						
Amb. Aardenburg			XX	XX	XXXX	X	XX			
Amb. Moerkerke			X	XX	XX			X		
Amb. Uitkerke			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Koekelare			XX	X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Varsenare			XX	X	X					
Amb. Vinckx			X	X	X	X	XXX			
Amb. Lissewege			X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XX	X	
Amb. Oostkerke			X	XXXX	XXXX	XXXX	X			
Amb. Loppem										

X Trimester zonder enige gruitrechtbetaling volgens de rekeningen nos 23159-23168

XXXX de vier trimesters

al in de laatste maanden van 1584, Aardenburg in het laatste trimester van 1585, Blankenberge in het tweede trimester en Sluis in het derde trimester van 1587; in vele plattelandsambachten daarentegen was de situatie in 1590 nog in niets verbeterd (Grafiek 2). Met name het door de rebellen ingenomen Oostende betekende een ware gesel voor de omgeving. Ook het geuzengarnizoen van Sluis, dat Farnese pas op 5 augustus 1587 opnieuw veroverde, had lelijk huisgehouden in de buurt. Het hoge stedelijke verbruikscijfer in de jaren 1588-1590 is vooral op rekening te stellen van Oudenburg dat in die jaren uitgebouwd werd tot een vesting en garnizoenstad om Oostende in bedwang te houden^{26bis}.

De rangorde van de kleine steden is in de zestiende eeuw op diverse punten gewijzigd. Van de vijf kleinere steden waarvoor vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn was Sluis, de Zwinhaven, in het begin van de eeuw, naar het Transport te oordelen, de belangrijkste, maar de tanende scheepvaart naar het Zwin vooral na 1520 heeft het gewicht van Sluis erg aangetast. Het moest, teken aan de wand, de eerste plaats afstaan aan de zeehaven en vissersplaats Oostende, maar net als Blankenberge, dat in 1517 op een bescheiden derde plaats kwam en zich in de jaren 1540 flink ontwikkelde, moest Oostende omstreeks 1560 opnieuw inleveren. De onveiligheid ter zee heeft beide plaatsen vanaf 1581 zwaar getroffen²⁷. Aardenburg verwerd in deze eeuw tot een dwergstad, terwijl daarentegen het bescheiden Oudenburg groeide, tussen 1542 en 1562 zelfs op spectaculaire wijze, ook in absoluut verbruik gemeten (Tabel VII).

26bis. Over de bewogen geschiedenis van Sluis en Middelburg, cf. G. VAN VOOREN, Middelburg in Vlaanderen tijdens de woelige jaren en D. VAN DER BAUWHEDE, De reconquista van Sluis 12 juni-5 augustus 1587, *Opstand en Verval. Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw*, Brugge 1987, 55-66 en 85-139.

27. R. DEGRYSE, Brugge en de pilotage van de Spaanse vloot in het Zwin in de XVIde eeuw, *Handelingen Genootschap voor Geschiedenis, Société d'Emulation te Brugge*, 117 (1980), 255; Brussel, Algemeen Rijksarchief, Charters van Vlaanderen, eerste reeks, n° 2706 (29 apr. 1569); Cartons van de Rekenkamers, n° 259 (1576-1577); Brugge, Rijksarchief, Proosdij van Sint-Donaas n° 103; R. VAN UYTVEN, Visserij in de Zuidelijke Nederlanden, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem 1979, 138-144.

TABEL VII EVOLUTIE VAN ENKELE STEDEN UIT HET VRIJE

	Transport *		Bierverbruik (3 jaarlijks gemiddelde)			
	van 1517		1542/'44		1560/'63	
	in s.	pct.	in vaten	pct.	in vaten	pct.
Sluis	8	37,8	2495	29,2	1455 1/2	21,7
Oostende	6	27,6	2527 1/3	29,5	1540	23
Blankenberge	3 1/2	16,1	1779 2/3	20,8	1265	18,9
Aardenburg	2 1/4	10,2	676 2/3	7,9	321	4,8
Oudenburg	2	<u>9,2</u>	1072 1/2	<u>12,6</u>	2128 1/2	<u>31,6</u>
		100		100		100

*Bron : C. LAURENT, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas, 2e série*, I, Brussel 1893, 595.

In vergelijking met Brugge vielen de kleine steden als verbruikerscentra eigenlijk in het niet. Op zichzelf vertegenwoordigde de Zwinstad ongeveer 55 procent van alle bierconsumptie in het Vrije en dit overwicht nam in het laatste kwart van de eeuw nog toe, al was het maar omdat, zoals te Antwerpen en Gent²⁸, de bewoners van het platteland en zelfs van de kleine steden vanuit grote delen van Vlaanderen er wegens de heersende onveiligheid een toevlucht zochten, vooral sinds de late jaren zeventig (Tabel V).

De Brugse verbruikscijfers reageren opmerkelijk anders als deze van de Brugse 'omloop'. Blijkens de zestiende-eeuwse gruitrekeningen betrof het hier het verbruik 'in taveernen rond de stad'. Op oude kaarten en in de beschikbare monografieën hebben wij de term niet aangetroffen²⁹. Waarschijnlijk is het het gebied binnen één mijl rond de stad waarvoor de Brugse brouwers op 21 december 1500 hadden bekomen dat er geen brouwerijen of taveernen mochten functioneren; uitzondering werd alleen gemaakt voor de drankgelegenheden bij de kerken van Sint-Kruis, Sint-Katharine en Koolkerke (alle drie op het huidige grondgebied van de stad Brugge); zij mochten

28. P. DE COMMER, *De brouwindustrie*, 123.

29. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, passim; M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas van België : Brugge*, Brussel, 1991; J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt 1982 e.a.

aan reizigers en de plaatselijke bewoners bier leveren³⁰. Het vertier in die buitenwijken onder de rook van Brugge is niet te onderschatten. In de jaren 1542/1544 beliep het bijna het dubbele, en soms meer, van de consumptie in steden als Oostende, Blankenberge en Sluis : 4496 ton per jaar tegenover respectievelijk 2527, 1779 en 2495 ton. In de jaren zestig was de bieromzet rond Brugge nog ietwat toegenomen tot 4519 ton gemiddeld per jaar, te vergelijken met het gedaalde verbruik in de steden : 1540 ton in Oostende, 1455 1/2 ton in Sluis en 1265 ton in Blankenberge.

Door de specifieke structuur van de buitenwijken, waarin het interstedelijke verkeer en zijn toeleveringsbedrijven (smidsen, paarden- en veehandel, gasthuizen) een grote plaats innamen, is dit hoge verbruik te verklaren. Ook het erg conjunctuurgevoelige karakter van deze bedrijven en van de uitgebreide, maar sterk vlottende groep van marginalen die er zich ophielden, leggen de opvallende fluctuaties van het soms heel hoge bierverbruik uit (Tabel VIII)³¹.

Bierverbruik in crisistijd

Het is verleidelijk in de snelle toename van het bierverbruik in de jaren zestig en zeventig in de 'omloop' ook de weerslag te zien van

30. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, VI, 466. Het lijkt ons niet dat de 'omloop' te identificeren is met de zogenaamde 'paallanden', zoals die op de kaarten van Pieter Pourbus en anderen zijn aangegeven. Koolkerke valt daar immers buiten (M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas*, 46, 76-77 en 84-85). Een gruitrekening van 1492-1493 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, n°s 23117-23118) somt als verbruikspunten onder de 'omloop' op : Het Zwarte Huis, Drie Koningen (vermeld ten zuid-oosten van Brugge bij Erkegem (gem. Oostkamp) op de Ferrariskaart, cf. M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas*, 27), Zevekote (gem. Gistel), Assebroek (gem. Brugge), Daverlo (gem. Assebroek, nu Brugge), Steenbrugge (gem. Assebroek, nu Brugge), Sint-Michiels (gem. Brugge), Sint-Baafs (op Sint-Andries, nu gem. Brugge), Sint-Anna (gem. Sint-Andries, nu Brugge), Sint-Pieters (-op-den-Dijk, gem. Brugge), Oedelem (gem. Beernem), Beernem, Sint-Joris-ten-Distel (gem. Beernem), Meerbergen, Moerbrugge (gem. Oostkamp), Waardamme (gem. Oostkamp), Oostkamp, Ruddervoorde (gem. Oostkamp), Wingene, Lichtervelde, Beveren (gem. Roeselare), Koolskamp (gem. Ardoioie), Ardoioie. Met een jaarverbruik in 1492-1493 van 5814 ton in een crisisperiode lag de consumptie in dit gebied zo ver boven deze uit de jaren 1542-1543 (\pm 4700 ton) dat wij vrezen dat op het einde van de vijftiende eeuw een aantal lokaliteiten onder de 'omloop' zijn gerekend die in 1542 en volgende jaren bij de 'appendante' heerlijkheden zijn geteld.

31. Over de voorsteden en hun dynamiek in Engeland : cf. D.J. KEENE, *Suburban Growth*, R. HOLT-G. ROSSER (ed.), *The English Medieval Town. A Reader in English Urban History, 1200-1540*, Londen 1990, 97-119.

TABEL VIII : DE EVOLUTIE VAN HET BIERVERBRUIK IN DE BRUGSE OMLOOP (driejaarlijkse gemiddelden)

	Bruggge	Omloop	Totaal
1542/'44	100	100	100
1544/'46	97	80	84
1549/'51	90	181	94
1554/'56	85	104	86
1559/'61	86	105	87
1564/'66	88	132	90
1569/'71	96	192	93
1574/'76	96	299	107
1579/'81	125	28	120
1584/'86	58	1	55
1588/'90	[43]	[4]	[41]

[] met extrapolatie voor de maanden okt.-dec. 1590

de vele hagepreken en de massaal bijgewoonde protestantse samenkomsten die te Sint-Andries, Sint-Kruis en te Vossesteert bij Male in deze jaren werden gehouden³². De brutale instorting van de consumptie in de laatste maanden van 1578 is daarentegen het manifeste resultaat van de militaire maatregelen die de buitenwijken ont ruimden en grotendeels plat legden om eventuele aanvallers geen schuilplaats te laten. De ontheemden gingen nu, samen met vele plattelanders die al van vóór 1570 de veiligheid van de stadsmuren hadden opgezocht, het bierverbruik in Brugge zelf opdrijven tot in het begin van de jaren tachtig.

De overgave van de stad aan Farnese in mei 1584 luidde een uittocht in, niet uitsluitend van enkele duizenden protestanten, maar ook van vele katholieken. Het leven in de ten dele afgesloten stad was wegens de rebelse garnizoenen van Sluis en Oostende nauwelijks houdbaar³³. Nog in 1598 was de crisis niet echt overwonnen. Het bierverbruik dat in Brugge in 1544 90.356 ton beliep, daalde tot ca.

32. J.A. VAN HOUTTE, *Geschiedenis*, 355-357; J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel 1975, I, 348-349.

33. J.A. VAN HOUTTE, *Geschiedenis*, 358 en 361-362.

28.062 ton in 1596, 32.609 3/4 ton in 1597 en ca. 36.641 3/4 ton in 1598³⁴.

Met andere woorden, in de laatste jaren van de zestiende eeuw was het Brugse bierverbruik dieper gevallen dan in het laatste decennium van de vijftiende eeuw, toen in de stad zo wat 44.009 ton werden gedronken blijkens de gruitrekening van 1492-1493. Zo men daarbij nog de 507 ton rekent die in de baljuwschappen Syssele en het Houtse dat jaar werden verdrongen, moet het gruitgeld voor deze omschrijvingen samen, aan 1 s. parisis per ton, 2225 lb. 16 s. parisis hebben opgebracht. Volgens de verklaringen van aartshertog Maximiliaan in 1493 bracht het gruitgeld er in de jaren tachtig 4200 lb. parisis op³⁵, terwijl de pachtsom ervan in 1477 3200 lb. parisis beliep³⁶. Dit wil dus zeggen dat in die jaren het verbruik de 64.000, zelfs de 84.000 ton moet hebben overstegen en bij gevolg dat in de jaren veertig van de zestiende eeuw het bierverbruik in de stad er met moeite in slaagde het peil van de vorige eeuw te evenaren.

Bierverbruik en demografische evolutie

Hierboven hebben wij bij herhaling ontwikkelingen in de bierconsumptie in verband gebracht met de evolutie van de bevolking. De daarbij gehanteerde assumptie is natuurlijk dat bier een dagelijkse, haast onmisbare drank is. Het hoofdelijk bierverbruik moet inderdaad vrij hoog gelegen hebben. Het ongeluk wil echter dat voor de jaren die ons aanbelangen precieze bevolkingscijfers voor het Vrije ontbreken³⁷, een raming voor 1517/1527 niet te na gesproken³⁸. In deze

34. berekend op grond van Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, n° 23169. De cijfers van 1596 en 1598 zijn gesteund op onvolledige jaren.

35. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, n° 23117.

36. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, IV, 144-145.

37. Voor recente ramingen voor Vlaanderen : P. KLEP, *Population Estimates of Belgium by Province (1375-1831)*, *Historiens et Populations. Liber amicorum E. Hélin*, Louvain-la-Neuve 1991, 485-507, speciaal 505 (met bibliografie); N. MADDENS, *Hoeveel inwoners telde het graafschap Vlaanderen op de vooravond van de Opstand tegen Spanje ?*, *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, Gent 1976, 166-172.

38. J. MERTENS, *De bevolking van het Brugse Vrije rond 1520*, *Studia Historica Gandensia*, 200, Gent 1977, 145-166.

laatste raming werden ook bevolkingscijfers naar voor geschoven voor de steden in het Brugse Vrije, inclusief Brugge (35.000 inwoners). Op grond van de doop- en huwelijksregisters berekende A. Wijffels de Brugse populatie omstreeks 1620 op maximum 27.278 inwoners, een cijfer dat een bevestiging schijnt te bieden voor het aantal van 25.000 katholieken en 4.000 protestanten uit 1584, die de negentiende-eeuwse stadsarchivaris L. Gilliodts-Van Severen op grond van een niet verder bekend document vermeldde³⁹.

Zo wij ervan uitgaan dat Brugge in het midden van de zestiende eeuw inderdaad ca. 35.000 inwoners telde, dan komt dit neer op een hoofdelijk verbruik per jaar van 2 vaten bier of 262 1/2 l. Een bevolking van ca. 29.000 inwoners in de laatste jaren van de zestiende eeuw zou impliceren dat het hoofdelijk verbruik gevoelig moet zijn gedaald (tot ca. 158 l), zo we een verbruik van ca. 35.000 ton aannemen.

Een dergelijke daling van het hoofdelijk bierverbruik heeft men ook te Gent kunnen vaststellen : van mogelijk ca. 202 l omstreeks 1579 tot ca. 156 l omstreeks 1606⁴⁰. Een gemiddeld verbruik per kop van ca. 262 1/2 l te Brugge in het midden van de zestiende eeuw komt merkwaardig goed overeen met de hoofdelijke consumptiecijfers elders : Leuven 273 l (1524), Antwerpen 295 l (1567), Diest 253 l (1526)⁴¹.

De daling van het Brugse hoofdelijk verbruik nadien toont -ten overvloede- aan hoe onverantwoord het zou zijn de evolutie van het

39. A. WYFFELS, De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingscijfer in de 17de en de 18de eeuw, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 36 (1958), 1245-1246 en 1273.

Voor andere ramingen (in duizendtallen) :

<u>1300</u>	<u>1400</u>	<u>1500</u>	<u>1550</u>	<u>1600</u>	
40	125 (sic!)	35		27	(a)
		30	35	27	(b)

(a) P. BAIROCH, *La population des villes européennes de 800 à 1850*, Geneve 1988, 11; (b) J. DE VRIES, *European Urbanization 1500-1800*, Londen 1984, 272. Voor de veertiende eeuw (ca. 1338-1340) berekende als laatste in de reeks W. PREVENIER, Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw, *Album Charles Verlinden*, Gent 1975, 284, de Brugse bevolking op tussen de 36.738 en 45.921 zielen.

40. P. DE COMMER, De brouwindustrie, 143.

41. R. VAN UYTVEN, De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw, *Drinken in het Verleden*, Leuven 1973, 34; W. BRULEZ, De Handel, *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen 1975, 138 n. 7.

bierverbruik zonder meer te hanteren als een getrouwe indicator van het bevolkingsverloop. Het is de evidentie zelf dat de totale bierconsumptie zich situeert op het punt waar vraag en aanbod mekaar ontmoeten. Een gebrekkig aanbod - bij voorbeeld door een stokkende produktie, bij gebrek aan grondstoffen (de kortstondige crises van 1546 en 1557 als een gevolg van misoogsten) of door een wegvallen aanvoer wegens oorlogsomstandigheden - kan vanzelfsprekend de verbruikers beperkingen opleggen. Een deel van het verbruikte bier kwam in Vlaanderen inderdaad van overzee (Engeland en het Balticum) en vooral uit Holland (Goudse kuit) en ondervond op die manier ongetwijfeld hinder van de Watergeuzen die sinds 1568 actief waren en na 1572 de scheepvaart in de Scheldemonding en het Zwin als het ware verlamden. Toch menen wij dat de tekortkomingen vanwege het aanbod veeleer een in de tijd beperkt effect hadden, omdat imports substitutie en de inschakeling van nieuwe bevoorradingsgebieden de weerslag ervan konden ondervangen. Gent bij voorbeeld compenseerde het wegvallen van de import van overzeese en Hollandse bieren door de aanvoer van bier uit Vlaanderen en Antwerpen (na 1561)⁴². De uitvoer uit Antwerpen o.m. naar Vlaanderen steeg van ca. 5.000 ame (van ± 150 l) vóór 1565 tot omstreeks 85.000 ame rond 1580/1583⁴³!

Consumptiepatroon

Naar ons gevoel hebben vooral de componenten van de vraagzijde een uitgesproken impact op de globale bierconsumptie uitgeoefend. Onder de voornaamste daarbij moet men allicht het geldende consumptiepatroon, de kostprijs van het bier en van mogelijke substitutieprodukten, het aantal potentiële verbruikers en hun koopkracht rekenen.

Vreemde reizigers getuigden van de hoge dranklust van de Vlamingen, die zich daarbij vooral aan bier te goed deden. De Italiaanse kanunnik Antonio de Beatis die in 1517 deze gewesten bezocht

42. P. DE COMMER, De brouwindustrie, 133-135.

43. H. SOLY, De brouwerijenonderneming van Gilbert van Schoonbeke (1552-1562), *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 46 (1968), 348, 1185-1187 en 1198; Antwerpen, Stadsarchief, 1B, 2162, los stuk : *Stact int cortte*. 1580/1581 : 95991 amen; 1581/1582 : 75471 amen; 1582/1583 : 85544 amen; 1583/1584 , 90323 amen.

roemde én de fijne witte en rode wijnen die men in de Vlaamse herbergen schonk én de lekkere inlandse bieren, die beter van smaak en kwaliteit waren dan de Duitse. Hier en daar verkocht men ook cider en in de steden waren vele uitheemse bieren te krijgen. Het bierverbruik in Vlaanderen moet zo overweldigend geweest zijn dat de Italiaanse kanunnik daaraan het veelvuldig voorkomen van lelijke tanden bij de overigens pronte Vlaamse vrouwen meende te kunnen toeschrijven⁴⁴.

De Spaanse hoveling Vicente Alvarez die in 1548 de Nederlanden doortrok, onderscheidde eigenlijk nauwelijks Vlaanderen en Brabant. Het dagelijkse volksvoedsel was er overal nogal karig volgens hem : een gezouten soep met kaas en zwart brood en een hutsepot. De Zuidnederlanders dronken daarbij enorme hoeveelheden goedkoop bier, maar geen wijn, tenzij zij gasten hadden of tijdens hun veelvuldige banketten. "Zij drinken veel, voornamelijk bier; hun voornaamste voedsel is boter en kaas en ingezouten vlees ... Sommige werklui drinken zo veel bier dat zij niet eens recht kunnen om hun behoeften te gaan doen ... Een grote hebbelijkheid is daarenboven het elkaar 'gezondheid' toedrinken. Voor de volksmens is dronkenschap helemaal geen schande. Een huisvrouw zal u doodkalm antwoorden dat haar man voor het moment dronken is. ... Dus zij voeden zich met weinig vlees en slecht roggebrood en door bier te drinken, kunnen zij zich voldoende voeden. Door daarenboven weinig te besteden voor kleding en schoeisel, kunnen zij de eindjes aan mekaar knopen. In Duitsland daarentegen drinkt men veel wijn"⁴⁵. Het weze terloops opgemerkt dat deze Spanjaard niet erg onder de indruk kwam van de levensstandaard in de Nederlanden!

Afgezien van water, dat als het geschikt was om te drinken - en dat was lang niet altijd zo - smaak- en kleurloos was, had de zestiende-eeuwse Vlaming eigenlijk alleen maar bier om zijn dorst te lessen. Cider en mede, een uit honing gegiste drank, hadden sinds de late middeleeuwen erg aan populariteit ingeboet ten bate van het verbe-

44. A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien (1517-1518)*, ed. L. PASTOR, Freiburg 1906, geciteerd door V. FRIS, *Vlaanderen omstreeks 1530*, Gent 1910, 26-27 en 30-31.

45. V. ALVAREZ, *Relation du Beau Voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne ...*, ed. en vert. M.-T. DOUILLEE, Brussel 1964, 124-126 en 129.

terde en gehopte bier⁴⁶. Wijn daarentegen kwam door zijn prijs nauwelijks als dagelijkse drank in aanmerking. In 1558 kostte een pot rijnwijn te Geraardsbergen 16 à 17 stuiver, terwijl een meesterleidekker en een meester-strodekker per dag respectievelijk 8 en 6 stuiver verdienden. Voor dergelijke geschoolde ambachtsslui was een pot goed bier van 2 stuiver al een luxe, laat staan de beste vreemde bieren die tot 8 stuiver de pot kostten. Voor loontrekkenden was het gewone bier van 1 stuiver 1 denier de pot dan ook de enige gewone drank⁴⁷. Daarbij kwam nog dat de wijn in de zestiende eeuw in vergelijking met het bier en met de lonen duurder werd (Tabel IX).

TABEL IX PRIJZEN VAN WIJN, GRAAN EN LONEN (in Vlaamse groot)

	rijnwijn		metselaar-helper		tarwe	
	de stoop (=2,61 l) te Aalst tot 1568		per dag te Brugge		(hoet = 166 l) te Brugge	
	de stoop (=2,30 l) te Gent vanaf 1565					
1504/'07	8,1	(100)	6	(100)	66	(100)
1513/'16	8	(99)	6	(100)	72 1/2	(110)
1523/'26	9 1/4	(114)	6	(100)	70 2/3	(107)
1533/'36	8 1/2	(105)	6	(100)	95 1/2	(145)
1543/'46	16	(198)	6	(100)	146	(221)
1551/'53	12	(148)	6	(100)	137 1/2	(208)
1567/'68	14	(173)	10	(167)	173 1/2	(263)
1565/'70	13 1/3	[173]				
1573/'76	22 1/2	[292]	10 1/3	(172)	272	(412)
1583/'86	54 2/3	[709]	18	(300)	630	(954)
1593/'96	46	[597]	21 2/3	(361)	433 2/3	(657)

Bron : C. VERLINDEN e.a., *Documents pour l'histoire des prix et des salaires en Flandre et en Brabant*, III, Brugge 1972, 193; IV, Brugge 1973, 399-400; IIA, Brugge 1965, 36-38, 105-107; E. SCHOLLIERS, *Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle*, *Album C. Verlinden*, Gent 1975, 312-314.

46. R. VAN UYTVEN, *De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden, Drinken in het Verleden*, Leuven 1973, 17-18.

47. J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce d'importation : les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIe siècle)*, Parijs 1958, 42.

Bierprijzen

Te Gent althans zijn de kleinhandelsprijzen van het bier tussen 1522 en 1588 slechts wat meer dan verdubbeld. Daar, zoals te Brugge en elders, wensten de stedelijke autoriteiten de prijs van het bier, en die van het brood, zo weinig mogelijk te laten stijgen. Het gevolg was dat men het gehalte van het bier voortdurend aanpaste om de prijsstijgingen te compenseren. Vandaar dat telkens weer nieuwe, sterkere of beter gezegd 'gerevalueerde' biertypes verschenen⁴⁸.

Wie zich aan het goedkoopste bier hield, zag waarschijnlijk zijn koopkracht in bier uitgedrukt stijgen, maar de facto schakelden velen allicht toch over naar nieuwe betere bieren waarvan de prijs dan nauwer aansloot bij de evolutie van de graanprijs. Vele particulieren handelden allicht zoals de aalmoezeniers van de Sint-Pietersabdij te Gent die in de eerste jaren van de eeuw niet nader gespecificeerd bier van 18 Vlaamse groot het vat voor hun bedelingen aankochten; maar in de late jaren veertig voor het bier dat zij wegschonken al 32 Vlaamse groot per vat neertelden⁴⁹. Houdt men voor ogen dat het dagloon heel die tijd onveranderd bleef, dan is het duidelijk dat voor velen hun koopkracht in bier haast even gevoelig afnam als in graan (Tabel IX).

Overschakelen van bier op wijn was zeker geen oplossing. In 1597-'98 kostte één stoop (= 2,187 l) rijnwijn 30 Vlaamse groot, één stoop dubbelbier 10 Vlaamse groot. Een helper-metselaar verdiende per werkdag 20 tot 22 Vlaamse groot en daarvan moest hij een gezin voeden en onderhouden, terwijl zijn hele loon maar volstond om zo wat 7 kg roggebrood te betalen⁵⁰. In plaats van zich af te wenden van het bier waren vele zestiende-eeuwse verbruikers door de evolutie van prijzen en lonen integendeel verplicht af te zien van de teug wijn die zij zich bij gelegenheid misschien hadden veroorloofd.

48. P. DE COMMER, De brouwindustrie te Gent 1505-1622, *Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. 35 (1981), 90-91; cf. R. VAN UYTVEN, De drankcultuur, 43-44; E. AERTS, La teneur en alcool de la bière dans les Pays-Bas 1400-1800, Th. RIIS (ed.), *A special Brew... Essays in Honour of K. Glamann*, Odense 1993, 109-140.

49. C. VERLINDEN e.a. (ed.), *Dokumenten*, IV, Brugge 1973, 396.

50. C. VERLINDEN e.a. (ed.), *Dokumenten*, IV, 395 en 397; E. SCHOLLIERS, Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle, *Album Ch. Verlinden*, Gent 1975, 314; E. SCHOLLIERS, De materiële verschijningsvormen van de armoede vóór de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), 451-467.

Daling van het bierverbruik

Toch is de stagnatie, om niet te zeggen de daling van het globale bierverbruik in het Brugse Vrije vanaf 1542 onmiskenbaar. Het lichte herstel dat zich tussen 1568 en 1580 aftekent, is eerder schijn dan werkelijkheid, vermits het zeker mede veroorzaakt is door de massale vlucht vanuit dorpen en kleine steden naar de relatief veilige muren van de grote steden Gent en in ons geval Brugge.

De vermindering van de bierconsumptie kon dus in feite alleen maar de resultante zijn van een daling van het aantal potentiële verbruikers, met andere woorden van de bevolking, en/of van een vermindering van de totale bestedingsmogelijkheden van de verbruikers. De demografische evolutie in het Vrije en in Vlaanderen is, wij zegden het al, in feite onbekend in deze tijd, hoewel de meeste specialisten een forse bevolkingsgroei aanvaardden. Onlangs raamde P. Klep de bevolking van de huidige provincies West- en Oost-Vlaanderen op 464.000 zielen in 1500, gaande naar 585.000 in 1525 (285.000 in West-Vlaanderen alleen), naar 642.000 in 1550, tot 700.000 in 1565 (340.000 in West-Vlaanderen) met een instorting nadien tot 446.000 in 1600 en een herstel dat in 1650 al 650.000 inwoners (290.000 in West-Vlaanderen) bereikte⁵¹. In het licht van de evolutie van het bierverbruik in het uitgestrekte Vrije van Brugge, kan men zich afvragen of een dergelijke demografische groei in Vlaanderen van 1525 tot 1565 niet wat al te hoog gegrepen is.

Vanzelfsprekend moet men voor de vermindering van de consumptie ook de dalende koopkracht van de potentiële verbruikers als verklaring inroepen. Men denke maar aan de spectaculaire instorting van de koopkracht van de lonen⁵². De loontrekkenden zijn echter maar één segment van de bevolking en hun inkomen is niet alleen functie van de koopkracht van hun loon, maar ook van hun tewerkstelling. Daarover, zoals trouwens over de algemene economische conjunctuur en het globale inkomen van de totale bevolking, ontbreken uiteraard alle gegevens.

51. P. KLEP, *Population Estimates*, 505. Op grond van extrapolaties op basis van communicantencijfers, weerbare mannen en fiscale gegevens raamde J. MERTENS, *Weerbare mannen en bevolking : het Brugse Vrije ca. 1640, Getuigen in Polderklei. Huldeboek G. Dalle*, Veurne 1990, 69-76, de demografische groei in het Vrije tussen 1520 en 1639 op 14,7 pct.

52. Cf. n. 50.

Zoveel is zeker : de globale bierconsumptie, in de zestiende eeuw ontegensprekelijk de resultante van deze laatste factoren, vertoont in het hele Brugse Vrije geen toename. Het is daardoor, naar ons gevoel, moeilijk te spreken van een stijgende welvaart in een groot deel van Vlaanderen (inbegrepen de visserssteden Oostende en Blankenberge) tijdens de 'mooie zestiende eeuw'. Verdedigers van de bevruchtende rol van de Antwerpse metropool op de Nederlandse economie kunnen allicht aanvoeren dat juist in het Vrije, door zijn situatie bij het kwijnende Brugge, wel enige nadelige effecten van de Antwerpse groepool te verwachten waren.

Toch kan men niet over het hoofd zien dat andere regionen er al niet veel rooskleuriger voorstonden. Te Gent daalde de bierproductie van meer dan 120.000 ton per jaar in 1510/1511 tot 93.284 ton in 1541/1542 en ca. 81.000 ton in de jaren 1561 en volgende, terwijl de invoer aan bier in de zelfde tijd verminderde van maximum 21.000 ton in de eerste decennia van de eeuw tot een onbeduidende hoeveelheid na het midden van de eeuw. Over de hele periode beschouwd ging het bierverbruik te Gent dus onvermijdelijk achteruit. De jaren 1505-1520, die daarop een uitzondering vormden⁵³, waren ook daar natuurlijk een recuperatie na de inzinking van de laatste decennia van de vijftiende eeuw.

In de kasselrij Oudenaarde was de 'gouden zestiende eeuw' al vóór het midden van de eeuw voorbij. De bevolking was er sinds de crisis op het einde van de vorige eeuw met ongeveer één vijfde gestegen, maar stagneerde nadien en viel zelfs terug. Daarenboven daalden de 'reële' opbrengsten van de oogsttienden tussen het tweede decennium van de zestiende eeuw en de jaren rond 1570. Vergeleken met de hoogtepunten uit de vorige eeuw was de neergang bijzonder frappant. Daar de tiendheffing geacht wordt een vast aandeel van de oogstopbrengst te zijn, kan in de streek rond Oudenaarde van een ernstige agrarische groei in de zestiende eeuw nauwelijks sprake zijn. Dit lijkt zo in tegenspraak met de algemeen gangbare mening dat E. Thoen, die de gegevens aanbracht, hiervoor een uitleg meende te moeten zoeken in een vertekening en onderschatting van de tien-

53. P. DE COMMER, *De Brouwindustrie*, 113-118, 123-124, 129-131 en 134.

dopbrengsten (en dus van de agrarische produktie) door het verpachten van de inning ervan aan particulieren⁵⁴.

Nochtans hebben ook E. Van Cauwenberghe en H. van der Wee onlangs verwezen naar wat zij noemden 'de stagnatie van de Vlaamse reële grondrente per hectare én de daling van de totale renteninkomsten in de vorstelijke domeinen te Sluis en Dendermonde gedurende de zestiende eeuw'. Zij verkozen bij de interpretatie daarvan te gewagen van 'een verzwakte economische groei'⁵⁵, eerder dan ronduit te spreken van economische stilstand of achteruitgang.

Besluit

Zou men toch niet moeten besluiten dat de gouden glans van Antwerpen in heel wat meer streken dan alleen maar in het Brabantse Hageland donkere schaduwzijden heeft gelaten⁵⁶ ?

De hier verwerkte gruitrekeningen hebben ons daarenboven onder ogen gebracht hoe zwaar de stedelijke vraag in de economie van het Ancien Regime wel doorwoog en dit zelfs voor een haast alledaags produkt als bier. Zij weerspiegelen tevens de relatieve economische stabiliteit van grootsteden en middelmatige steden als Brugge, Oostende en Blankenberge tegenover de kwetsbaarheid van de kleine steden en de merkwaardige conjunctuurgevoeligheid van het platteland. Het voorbeeld van Brugge in verband met de relatieve resistentiekracht van grootsteden is des te overtuigender omdat Brugge toch veelal als de spreekwoordelijke verliezer in de zestiende eeuw wordt

54. E. TOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio : de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, Gent 1988, 36-39, 161-164 en 1033; E. THOEN, Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Regime (14e-18e eeuw), in *Studia Historica Gandensia*, 223, Gent 1979, 143-145. Voor de latere afwijkende interpretatie van deze gegevens, cf. E. THOEN, *Landbouweconomie*, 823-834.

55. E. VAN CAUWENBERGHE-H. VAN DER WEE, Productivity. Evolution of Rents and Farm Size in the Southern Netherlands Agriculture from the Fourteenth to the Seventeenth Century, H. VAN DER WEE-E. VAN CAUWENBERGHE, ed., *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven 1978, 125-161, speciaal 141-146.

56. R. VAN UYTVEN, In de schaduwen van de Antwerpse groei : het Hageland in de zestiende eeuw, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 57 (1974), 171-188.

gedoodverfd. Als internationale markt en verdeelcentrum in de Nederlanden en als centrale plaats en administratieve hoofdstad bleef Brugge niettemin veel belangrijker dan de traditionele historiografie het heeft voorgesteld⁵⁷.

De relatief hoge weerstand van steden en hun grotere veiligheid in tijden van politieke en militaire onrust zijn sterke impulsen voor een groeiende verstedelijking (uitgedrukt in percentages van de totale bevolking) -ook al is de economische en politieke conjunctuur ongunstig- omdat het platteland soms nog erger lijdt dan de steden. Afgaande op de verschuivingen in het bierverbruik in het Brugse Vrije moet men wel tot een toegenomen urbanisering besluiten tussen 1543 en 1590⁵⁸, zij het dat zij zich voordeed in een weinig dynamische regio en gedurende een periode van stagnatie.

57. W. BRULEZ, Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw : een tegenstelling ?, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 83 (1970), 19-21.

58. P. KLEP, Population estimates, 498 raamde de verstedelijkingscoëfficiënt (voor agglomeraties van 5000 en meer inwoners) in Vlaanderen op 23,9 in 1525 en 25 in 1565. Men moet echter wel enige twijfel hebben over zijn coëfficiënten berekend op grond van de steden boven de 10000 zielen, die van 16 pct. in 1500 zou dalen tot 15 pct. in 1550 en 13 pct. in 1600 (*Ibidem*, 499).